

TIBOR KEMENCZEI, *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*. Mit 220 Tafeln und 30 Abbildungen, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984, 208 p. (Archaeologia Hungarica, Series Nova, LI)

T. Kemenczei s-a impus în arheologia maghiară din ultimul sfert de veac ca un harnic cercetător al epocii bronzului și primei epoci a fierului, introducând în circuitul științei importante descoperiri (necropole și depozite, mai ales), publicate exemplar, autorul tinzind mereu, în mod vădit, spre interpretări și concluzii istorice. Cartea de față, astfel pregătită, are la bază lucrarea de habilitare, admisă de Academia Maghiară de Științe în anul 1973. Manuscrisul, revizuit spre publicare, a fost încheiat în primăvara anului 1977, unele completări ulterioare fiind operate doar în Ca-

talog și Note. Într-adevăr, ultimele lucrări citate au fost publicate în anii 1976—1977 (printre ele figurând și M. Petrescu-Dimbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977); referirile la apariții mai recente sînt cu totul sporadice. Atît prin tematică, cît și prin concepție, cartea lui T.K. constituie o continuare a lucrărilor lui N. Kalicz (*Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*, Budapesta, 1968) și I. Bóna (*Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*, Budapesta, 1975), pe care le completează, realizîndu-se, astfel, un tablou cuprinzător și un sistem cronologic original al întregii epoci a bronzului din Ungaria răsăriteană, mai ales, studiată de toți cei trei autori în contextul larg al epocii bronzului european. În centrul cercetărilor lui T.K. a stat bazinul Tisei superioare și de mijloc, ale cărui legături strînse în epoca bronzului și în Hallstatt cu Podișul Transilvaniei și cu alte regiuni ale spațiului carpato-danubian (scoase în evidență încă în perioada interbelică de V. Pârvan și de I. Nestor) fac din cartea aici discutată o lucrare utilă și pentru arheologia românească.

Cartea debutează cu o scurtă introducere (p. 7—8) și cu unele precizări cu privire la începutul epocii tîrzii a bronzului în Ungaria de nord-est (p. 9—11). Urmează capitolele dedicate celor patru culturi tratate: Piliny (p. 12—27), Berkesz (p. 28—39), Kyjatice (p. 40—57) și Gáva (p. 58—86). În cadrul acestor capitole se discută istoricul cercetărilor, așezările, necropolele, ritul și ritualul funerar, inventarul arheologic, probleme de cronologie și periodizare, legăturile cu regiunile mai apropiate sau mai îndepărtate. Textul propriu-zis se încheie cu o interpretare cronologică și istorică (p. 87—95), completată de un tabel sinoptic al cronologiei epocii bronzului și primei epoci a fierului (p. 96). Amplul Catalog (p. 97—189) este compartimentat pe culturi, iar în cadrul acestora sînt prezentate, mai întii, descoperirile provenite din așezări și necropole ori morminte, iar apoi depozitele de bronzuri. Descoperirile sporadice numai arareori au fost înregistrate. Cultura Piliny (cuprinzînd grupele Zagyvapálfalva și Barca) figurează cu 102 așezări și descoperiri funerare, cultura Berkesz cu 39, Kyjatice cu 61, iar Gáva cu 150. Acelorași culturi le-au fost atribuite 44, 53, 32, respectiv 78 de depozite de bronzuri. Numerele de ordine din Catalog corespund cu cifrele de pe cele două hărți de răspindire (fig. 1, culturile Piliny și Berkesz; fig. 2, culturile Kyjatice și Gáva). Cartea mai cuprinde Prescurtările (p. 190—191), Bibliografia (p. 192—202) și un Indice de locuri (p. 203—208), urmate de cele 220 de planșe, întregul volum fiind realizat în excelente condiții tipografice.

Autorul își însușește concepția conform căreia trecerea de la Bronzul mijlociu la Bronzul tîrziu este marcată, în Bazinul Carpatic, de migrația dinspre vest a populației culturii mormintelor tumulare, determinînd ascunderea depozitelor de tip Koszider, moment care poate fi datat pe la 1300 î.e.n. Prima fază a Bronzului tîrziu (în continuare: BT), caracterizată ca perioadă de stabilire a noilor veniți, de amestecul lor cu populația locală și de formare a unor culturi noi, este paralelizată cu faza Reinecke Bronze C și datată în secolul al XIII-lea î.e.n. Dacă în această vreme regiunile aflate la vest de Tisa vor intra efectiv în aria culturii mormintelor tumulare carpatice, la est de același rîu elementele de acest fel sînt socotite ca nesemnificative, subliniindu-se, în schimb, supraviețuirea, și în noile condiții, a populației locale. Regiunea Tisei superioare este locuită, astfel, de populația culturii Suciu de Sus, învecinată la sud cu cultura Hajdúbagos (echivalată cu faza „Otomani IV”). Tot acum, în nordul Ungariei răsăritene apare cultura Piliny (faza I), în a cărei moștenire arheologică se observă atît tradiția locală, Füzesabony tîrzie, cît și elemente preluate din cultura mormintelor tumulare. Evoluția culturii Piliny (faza II) continuă și în perioada următoare, BT 2 a (paralelizată cu faza Reinecke Bronze D, respectiv cu etapa de formare, în Europa Centrală, a culturii cîmpurilor de urne), datată, pe baza legăturilor cu Egeea și Italia, în secolul al XII-lea î.e.n. După opinia autorului, spre sfîrșitul BT 1 cultura Suciu de Sus se destramă, dînd naștere culturilor Berkesz și Lăpuș, în care se resimt atît unele influențe ale culturii mormintelor tumulare, cît și altele, răsăritene, de tip Noua. Evoluția celor două culturi (întrunite, în unele locuri, sub denumirea de „Berkesz-Lăpuș”) va continua și în BT 2a, dezvoltînd o puternică metalurgie a bronzului,

ilustrată prin grupul de depozite Opályi, strîns atașat grupului Uriu, metalurgie care a stat la baza unor intense legături de schimb. Către mijlocul perioadei BT2 are loc o expansiune spre nord și est a culturii „Pecica-Belegiš (-Dubovac tîrzie)” din Banat și Voivodina, determinînd ascunderea depozitelor de tip Opályi. Sub această influență, cultura Hajdúbagos-Otomani IV din regiunea Crișurilor și cultura Berkesz din zona aflată la nord de Barcău vor suferi importante transformări, dînd naștere culturii Gáva. Prima fază a acestei culturi este încadrată în perioada BT 2b, paralelizată cu etapa Reinecke Ha A1 și datată în secolul al XI-lea î.e.n. Datorită influenței și chiar răspîndirii culturii Gáva, în Transilvania apare cultura strîns înrudită „(Lăpuș-) Reci-Mediaș”, formînd „cercul cultural Gáva-Reci-Mediaș”. Continuîndu-se înaintarea spre est („Drang nach Osten!”) a acestei culturi, în bazinul Prutului și Nistrului mijlociu se formează cultura „Goligrad-Kișinev”. Apare, astfel, în spațiul cuprins între Tisa și Nistru, un mare cerc cultural „răsăritean”, compus din culturi (grupe) înrudite, comparabil ca importanță cu cercul cultural al cîmpurilor de urne din Europa Centrală. În aceeași perioadă, schimbări asemănătoare ca amploare au loc și în nordul Ungariei răsăritene, în aria culturii Piliny. Ca urmare a răspîndirii aici a elementelor culturilor cîmpurilor de urne și Lausitz se va forma cultura Kyjatice, fosta arie Piliny dintre Hernád și Bodrog fiind ocupată de cultura Gáva. Evoluția culturilor Gáva și Kyjatice va continua (în cea de a doua fază de dezvoltare a lor) și în perioada BT 3, paralelizată cu etapele Reinecke Ha A2-B1 și datată în secolele X—XI î.e.n. Sfîrșitul epocii bronzului este marcat de pătrunderea unei populații de origine răsăriteană, nord-pontică, determinînd ascunderea depozitelor de tip Hajdúböszörmény. Noul grup, „prescitic” (numit și Mezöcsát), ocupă în prima fază a epocii fierului (paralelizată cu Reinecke Ha B2-C1 și datată în secolele VIII—VII î.e.n.) numai zona de cîmpie, locuită în cea mai mare parte de purtătorii culturii Gáva, care își încheie, astfel, aici evoluția. Se va încheia și evoluția culturii Reci-Mediaș din Transilvania, aria ei fiind înglobată în „cercul de cultură basarabean” („bessarabisch”). În regiunea muntoasă-deluroasă din nordul Ungariei continuă, în schimb, evoluția culturii Kyjatice (faza III), întreruptă numai începînd cu cea de a doua perioadă a epocii fierului (paralelizată cu Reinecke Ha C2-D1 și datată în secolele VII—VI î.e.n.), cînd și această zonă va intra în stăpînirea grupului prescitic. De asemenea, în Slovacia răsăriteană și în Ucraina [trans]carpatică va continua și la începutul epocii fierului, evoluția grupului Somotor al culturii Gáva, după cum și în regiunea Prutului și Nistrului mijlociu cultura înrudită „Goligrad-Kișinev” va supraviețui pînă la apariția culturii scitice.

Imaginea istorică înfățișată de autor — mult simplificată în rîndurile de mai sus — este, în multe privințe, apropiată de concepția arheologilor români referitoare la geneza și evoluția civilizației hallstattiene timpurii din spațiul carpatodunărean. Merită atenție, în acest sens, conturarea, și de către T.K., a unui mare cerc cultural (adăugăm: cu ceramică canelată), răspîndit între bazinul Tisei și cel al Nistrului. Ceea ce T.K. nu a avut în vedere este faptul că în cadrul acestui cerc trebuie să distingem descoperirile de tip Gáva-Holihrad (Goligrad) de cele de tip Corlăteni-Chișinău și că la înfățișarea unui tablou general al sfîrșitului mileniului II și începutului mileniului I î.e.n. nu se poate neglija nici apariția, la un moment dat, în unele regiuni ale spațiului carpatoponto-danubian, a complexului cultural cu ceramică incizată și imprimată.

Concluziile autorului, întemeiate pe o minuțioasă analiză comparativă a descoperirilor și observațiilor arheologice ar fi devenit și mai convingătoare printr-o prezentare grafică mai elaborată a argumentelor invocate. Desfășurarea în spațiu a proceselor istorice studiate este, de pildă, greu de urmărit pe cele două hărți publicate (fig. 1—2), foarte schematice, pe care singurele elemente de reper constituie granițele actuale de stat precum și cursul Dunării și al Tisei. Descoperirile sînt cartate oarecum global, pentru fiecare cultură folosindu-se doar două semne, unul pentru a marca așezările și necropolele și altul depozitele. Ar fi fost foarte instructivă, de pildă, cartarea diferitelor tipuri de obiecte de bronz, cărora li se acordă o atenție (și o pondere) deosebită în paginile lucrării. Sînt publicate foarte puține planuri de săpătură și,

practic, nici un profil. Apelul la datele stratigrafice este, de asemenea, rar. Planșele (compuse din desene și fotografii, grupate după locul de proveniență a descoperirilor) nu sînt prevăzute cu scară, dimensiunile pieselor fiind indicate numai în Catalog, ceea ce îngreuiază utilizarea ilustrației. La vasele întregi profilul nu se indică decît în mod excepțional, iar pe baza fragmentelor nu se încearcă reconstituirea grafică a formei căreia îi aparțin. Sintetizarea rezultatelor studiului ceramicii în planșe tipologice pe culturi și faze, ar fi asigurat o mai solidă temelie clasificărilor culturale și cronologice din lucrare. Aceeași observație este valabilă și în legătură cu componența depozitelor. Ar fi fost interesant de demonstrat în planșe și tabele, asocierea diferitelor tipuri de obiecte de bronz și, prin aceasta, individualitatea fiecărui grup de depozite, respectiv a metalurgiei fiecărei culturi, așa cum susține în text autorul. Lucrarea ridică, desigur, numeroase probleme, importante și pentru arheologia românească : raporturile dintre cultura Berkesz, pe de o parte, și culturile Suci de Sus, „Hajdúbagos—Otomani IV” și Lăpuș, pe de altă parte ; formarea și evoluția culturii Gáva și a culturii (grupelor) înrudite din spațiul intra- și extracarpatic (Reci-Medias, Holihrad, la care se mai poate adăuga grupul Gră-nicești din Podișul Sucevei și descoperirile din bazinul superior al Vistulei și al riului San din sud-estul Poloniei) ; raportul dintre culturile hallstattiene timpurii și cultura Basarabi (confundată de autor cu un fenomen basarabeian) ; rolul elementului răsăritean, nord-pontic, în istoria spațiului carpatic din secolele XIII—VII î.e.n. ; cronologia absolută a bronzului târziu și a începutului epocii fierului ; terminologia etc. Asupra unora din aceste probleme vom putea reveni sperăm, cu alt prilej.

ATTILA LÁSZLÓ